

OSMANLI ISLAHAT ASRI ARİFESİNDE MERKEZİ HASSASİYETLER, AYANLAR VE ŞEHİR KETHÜDALARI

Ercüment TOPUZ *

Öz

Bu araştırmanın amacı, ıslahat asrı olarak zikredilen XIX. yüzyılın evvelinde devletin merkeziyetçi teamülleri ihya etmek için başvurduğu kaynaklarının toplumsal ve siyasal karşılıklarının nelerden oluştuğunu, bunun karşısında geçmiş alışkanlıkların müdafileri olan ayanların da bu değişim karşısında ki muhalefetlerinin ne tür bir siyasi üsluba ortam hazırladığını açıklamak olacaktır.

Anahtar Kelimeler

Osmanlı, Merkeziyetçilik, Ayan, Şehir Kethüdası, Islahat

CENTRAL VULNERABILITY, LOCAL LEADERS AND CITY CHAMBERLAINS ON THE EVE OF FIRST OTTOMAN REFORM ERA

Abstract

The aim of this study is to reveal the social and political responses of the reference sources that the state used to revive centralist conventions prior to the XIX century referred to as reform era. In addition, it is aimed to explain what kind of a political genre was led up by the defenders of the past habits namely the local leaders' opposition against the change.

Keywords

Ottoman, Centralism, Local leaders, City Chamberlain, Reform

* Dr., Yüzüncü Yıl Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Elemanı, Van/Türkiye.
ercumentopuz@gmail.com

GİRİŞ

Merkez ve çevre yaklaşımı bir toplumun hem değerlerinin hem de bu değerlerin değerlendirilmesi ile ortaya çıkan kurumlarının toplandığı bir merkez (fail), bir de bu değer ve kurumların etkisine açık bir çevrenin (me'ul) olduğu düşüncesinden hareketle geliştirilmiştir.¹ Merkezin bir fail olarak değerlerini mümessil, müstahdem ve müesseseleri vasıtasıyla çevreye ihraç etmesi hem merkeze hem de bu iradeyi kullanan iktidarın kendisine bir kutsiyet kazandırmıştır. Bu durum, merkezin meşruiyetine ilişkin sorunları tasfiye ettiği gibi hem iktidarını hem de otoritesini tahkim etmiştir. Geleneğin icadına istinat eden bu yaklaşım Akdeniz dünyasını domine eden Roma İmparatorluğunda görüldüğü gibi bu imparatorluğun varisleri Bizans ve Osmanlı devlet geleneklerinde tecrübe edilmiştir.²

1. MERKEZ-ÇEVRE ANLAYIŞI VE OSMANLI DÜNYASINDAKİ KARŞILIĞI

Osmanlı nezdinde ki merkez-çevre tecrübesi, 1876 yılına kadar fiili olarak tevs-i mezuniyet (yetki genişliği) ve tefrik-i vezaif (görev ayrımı) esasına göre uygulanmış gelmiştir.³ Bu uygulama hem ilk dönem fetih programının çeşitli parametreler üzerinden standardizasyonunu sağlamak hem de bu programın taraflarını teşkil eden Gazi ve Sultanların, nökerleriyle kurdukları ilişkileri daha profesyonel bir platforma taşımak adına yürürlüğe konulmuştur. Tevs-i mezuniyet ilkesi, idari taksimatın üst başlıklarını teşkil eden Eyalet, sancak, kaza ve köy yönetimlerinin nasıllığına vurgu yapmış, tefrik-i vezaif esası ise bu nasıllığın paydaşlarına, iktidarlarının sınırlarını hatırlatmıştır.⁴

¹ Edward Shills, "Merkez-Çevre", *Türkiye Günlüğü*, Çeviren. Y. Z. Çelikkaya, Cedit Neşriyat, Ankara 2002, S: 70, s. 86-91.

² "Roma da imparatorluğun gelişimiyle 'ilâhî gözetime mazhar, mukaddes ve ebedî şehir' imajı kazanmış, imparatorluk da şehirden mukaddeslik ve ebediyetini almıştır (urbs et orbis idem). Bu kült, Konstantin ile Roma'dan İstanbul'a, Bizans'a geçmiştir. Osmanlı dilindeki (el-medinetü'l-Kostantiniyye) al-mahrûsa, Bizanslılar tarafından kullanılan Yunanca 'ilâhî gözetime mazhar' anlamındaki deyimın karşılığıdır. Osmanlılar bunu yaygın olarak memâlik-i mahrûsa-i şâhâne (emperyal ilâhî gözetime mazhar ülke) olarak kullanmıştır. İslâmî üstünlük inancıyla pekişen Roma em-peryal geleneğine özgü bu mukaddeslik ve ebediyet inancı Osmanlı aydınlarına tam bir özgüven vermiş, özeld İstanbul genelde Osmanlı ülkesi aydınlar tarafından tüm insanlığın sığınağı mukaddes bir belde, ada veya Nuh'un gemisi olarak görülmüştür." Bkz. Bedri Gencer, *İslam'da Modernleşme (1839-1939)*, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2012, s. 60.

³ "Osmanlı devletinde modern anlamda bir merkezîyetçi yapı 19. Yüzyıla kadar söz konusu olmamıştır. Osmanlı merkezîyetçiliği belirtilen yüzyıla kadar idari ve iktisadi olmaktan ziyade ideolojik ve siyasi bir mahiyet arz etmiştir." Bkz. Ahmet Tabakoğlu, "Osmanlı İçtimai Yapısının Ana Hatları", *Osmanlı Ansiklopedisi*, Editör: Güler Eren, C.IV., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 19.

⁴ Bu bağlamda Ehl-i örfün "Beylerbeyler mutasarrıf oldukları eyâletlerin de saltanat vekilleridirler. Sadrazam hazretleri cemi memâlik-i mahrûsa üzerinde nice hâkimü'l-nâfizil-emr ise her beylerbeyi dahi kendi eyâletinde onun gibi hâkimdir. Kendi eyâletine müteallik olan tevcihât ve umûru görürler ve vilâyet kâdısı fevt olsa Âsitâne'den kâdî gelinceye dek buyruğu ile müvellâ nasbederler ve divan edip dâvâ dinlerler ve kâdî efendileri huzuruna getirip dinletirler ve istimâ için buyruğu verirler. Ahkâm-ı seriat-ı mutahharayı icrâ ederler. Hıfz-ı hırâset-i riâyet ve zabt-u rapt-i asker ve defî mezzâlim-i ahvâl-i memleket ve umûr-ı seyfi siyaset bilküllüyle beylerbeylere mufavvazdır. Taraf-ı sultâniden tevki olunmuş vâiller ve hâkimlerdir. Taht-ı eyâletlerinde olan ümerâ ve kudât ve hükkâm kendinin emrine mutî ve râm olmaya memurdurlar." sınırları bu şekilde tayin edilmiştir. Aynı şekilde hakkın ve hukukun bekçileri olan Eh-i şer'inde, belirtilen yerlerdeki

Merkeziyetçi hassasiyetlerden neşet eden bu anlayışı somut tarzda ilk kez yürürlüğe koyan I. Bayezid olmuştur.⁵ Ancak 1402 Ankara savaşı sonrasında yaşanan fetret dönemi, bir yönüyle bu telakkinin tasfiyesini amaçlamasından dolayı on yılı aşkın bir süre devam etmiştir. Yaşanan mücadele, merkezi teamülleri tesis etme iddiasındaki I. Mehmed tarafından kazanılmış, halefi II. Murad döneminde ise elde edilen kazanımlar tedrici bir surette yapının taraflarına tanıtılmıştır. Geçiş süreci olarak nitelendirilen bu aralık, II. Mehmed dönemi merkezi devlet inşasına temel teşkil etmiştir.

II. Mehmed bu temele uzun soluklu bir hüviyet kazandırmak için kök-tenci değişiklikler yapmıştır. Bu bağlamda merkezi hassasiyetleri törpüleme potansiyeli taşıyan kuruluş devri “nöker/alp” lerini, bu dönemin “Türk aristokrasi”ni, Çandarlı Halil şahsında te’did ve tenkil ederek bunlardan boşalan mevki ve makamlara devşirmeleri getirmiştir. Merkeziyetçi emperyal mirası (Roma İmparatorluğu mirası) yeniden ihya eden bu değişim rüzgârı XVI. yüzyılın ikinci yarısında merkezi askeri güç olan kapıkulu ocaklarının taşraya taşınmasıyla taçlandırılmıştır.⁶ Genel itibarıyla hem yönetim hiyerarşisinin hem de askeri gücün merkezde ve taşrada sultanın kullarından oluşan devşirmelere teslim edilmesi, dönemin şartlarına uygun merkeziyetçi devlet profilini ortaya çıkarmıştır.

2. MERKEZİ ANLAYIŞIN YERELLEŞMESİNE YÖNELİK TEDBİRLER VE AYANLARIN YÜKSELİŞİ

İstanbul merkezli siyasi kültür ile donanmış müstahdemlere (devşirmelerin) başta eyaletler olmak üzere sancak ve kazalarda doğrudan ve dolaylı bir şekilde sorumluluk verilmesi, merkezi irade eylem modelinin yerleşmesine dolayısıyla taşrada yerleşmesine giden süreci de başlatmıştır. Merkeziyetçi anlayışı takviye ve tahkim eden bu politikanın XVII. yüzyıl Osmanlı taşrasındaki karşılığı, harici ve dâhili hadiselerin de etkisiyle kıyam hareketleri olmuştur.⁷

Merkezi irade kendisine karşı yükselen ve şiddete varan tepkiyi kısa vadede tenkil etme adına askeri politikaları önclemiştir. Ancak uzun vadede teskin etmek için de bu sürece iştirak eden etkenleri siyasal dairesine davet ederek bunlardan istifade yolunu seçmiştir. Taşranın elde ettiği ka-

sorumluluklarının sınırları “Amma nizam-ı memleket ve hıfz u hırasat-i reaya ve siyasete mütealîk umuru hükkam-ı seyf ve siyaset olan vükela-yı devlete havale itmekle me’murlardır.” içeriğiyle belirlenmiştir. Bk. Tevki Abdurrahman Paşa Kanunnamesi, Milli Tettebbuat Mecmuası, C.I., S.3, Matbaa-i Amire, İstanbul 1331, s. 527-528, 541.

⁵ Halil İnalıcık, **Akademik Ders Notları (1938-1986)**, Timaş Yayınları, İstanbul 2016, s. 214.

⁶ “...diğeri sahib-kıran alemü’s sultan Süleyman aleyhirrahmedir ki memalik-i mahrusa-i hakanide bir şehir ve kasaba istisna eylemeyüb cümlesine yeniçeri vaz ve tertib eylemişler”, Bk., Mütercim Asım Efendi, **Asım Tarihi**, C.II, Ceride-i Havadis Matbaası, İstanbul (?), s. 183.

⁷ Bk., Mustafa Akdağ, **Türkiye’nin İktisadi ve İçtimai Tarihi**, C.I-II, Cem Yayınları, İstanbul 1974.

zançları kendi sisteminin birer parçası haline getirmeyi amaç edinen bu tercih son kertede merkezi iktidarın itibarını muhafaza etme kaygısından kaynaklanmıştır.⁸ Böyle bir kaygıdan hareketle taşranın tolere edilmesi, merkezi düzene yeni aktörlerin katılımıyla sonuçlanacak bir süreci başlatmıştır.

Bu sürece somut bir hüviyet kazandıran gelişme ise yüzyılın son çeyreğinde başlayan ve yaklaşık on altı yıl süren II. Viyana seferinin dâhili dünyada sebep olduğu iktidar boşluğu olmuştur.⁹ Devlet, savaş esnasında ortaya çıkan bu boşluğu hem tasfiye hem de seferin siyasi, içtimai, askeri ve iktisadi giderlerini telafi ederek meşruiyetine dolayısıyla merkezîyetçi anlayışına yönelen tepkileri teskinine yönelik bazı değişiklikler yapmıştır. Bu değişikliklerden biri de tımar sisteminin nirengi noktasını teşkil eden toprak rejimini esas almıştır. Toprak rejimini merkeze alarak yapılan dolayısıyla sistemin istinat ayaklarını yeniden tanımlandıran bu değişikliğin en önemli sonuçlarından biri, “ayan” ismi ile anılan sınıflara resmi bir kimlik kazandırması olmuştur. Bu sınıfın resmi varlığıyla birlikte taşrada payitaht odaklı değerlerin kullar vasıtasıyla yerleşmesine/yerelleşmesine imkân tanıyan merkezi devlet modeli güncellenmiştir.¹⁰

Osmanlı başkenti, merkezîyetçi yönetim anlayışını güncelleyerek bu modelden vazgeçmemiş aksine yeni şartlar altında değişen tabloyu kendi lehine doğru dönüştürmeye çalışmıştır. Ancak bu çaba ve gayretler bu defa sadece kendi kulları üzerinden değil de ayanların da aktif katılımı üzerinden yürütülmüştür. Bu süreçte merkezi iradenin asli muhatabı olan halkın da görüş ve değerlendirmeleri göz ardı edilmemiştir. Örneğin hicri 1145 (1732) tarihinde Görice ahalisi, ayanlarından memnun olduklarını bildirerek tekrardan ayanlığın kendisine tevcih edilmesini talep etmeleri neticesinde bu talep merkezi irade ve temsilcilerince dikkate alınmıştır.¹¹

Ayanların aktif katılımını sağlayan bu modelin XVIII. yüzyılda işlevselliğinin hangi boyutlarda olduğunu gösteren birçok vesika söz konusudur.

⁸ Karen Barkey, *Eşkılar ve Devlet (Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi)*, Çeviren: Zeynep Altok, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999, s. 61.

⁹ Hicri 1107 (1695) tarihli bir vesikada Kütahya sancağındaki bazı kazalar, Viyana seferini fırsat bilip ayanlıklarını zorla kabul ettiren eşraftan bahsetmektedir. Bk. *BOA., C.DH., 204/10180*.

¹⁰ Böyle bir güncellemeye sebep diğer etken ise merkezi iradeyi taşrada temsil eden devlet adamlarının sahip olduğu geniş ölçekteki kapı halkıdır. Bu kapı halkı, XVII. yüzyıl kıyam hareketleri esnasında sekban ve levent gibi yarı askeri birliklerinin de katılımıyla beş yüz ve bin sayıları arasında değişen bir yekûna ulaşmış ve sonuçta merkezi yönetim mekanizmasının bir prototipi ortaya çıkmıştır. Merkezi taşrada temsil eden devlet adamları sahip oldukları bu yapıyı muhafaza etmek ve geleceğe taşımak adına bölge halkına gayri resmi vergiler yüklemiş ve neticede halk, devleti temsil eden bu kişilere ve yapıya karşı savaş açmıştır. Merkezi irade kendi meşruiyetini tartışmaya açan bu gelişme karşısında halkın yanında yer almış gücünün ve iktidarının yettiği oranlarda bu yapıyla mücadele etmeye çalışmış ve bazı yerlerde ise amme vicdanının mümessilleri olan ayan-ı vilayetin yardımına başvurmuş ve bazen de doğrudan halkın silahlanmasına yardımcı olmuştur. Bk. *BOA., C.DH., 152/7558; BOA., C.A.S., 862/36902; BOA., C.ZB., 57/2824*.

¹¹ *BOA., AE.SMHD.I., 42/2488*.

Özellikle mühime defterlerinde merkezi iradenin taşrada tecellisine ortam hazırlayan emirlerin icrasına eşlik edecek müstahdemler arasında ayanların da gösterilmesi bu durumun somut verilerinden birisidir. 1774 Küçük Kaynarca felaketine kadar herhangi büyük bir problemle yüzleşmemiş olan güncellenmiş merkezi hassasiyetler bu felaketin siyasi ve iktisadi alanda kendini hissettirmesiyle birlikte sorgulanmaya başlanmıştır.

3.OSMANLI ISLAHAT ASRI EVVELİNDE MERKEZİ TEAMÜLLERİN KARŞILIKLARI VE KARŞITLIKLARI OLARAK AYANLAR VE ŞEHİR KETHÜDALARI

Osmanlı ıslahat asrının hemen evvelinde yaşanan bu sorgu merkezîyetçi yönetim anlayışının sınırlarını daraltmış, Anadolu ve Rumeli’de ayanların hâkimiyet alanlarına atıf yapan belirsiz bir haritayı gündeme taşımıştır. III. Selim dönemi vakanüvislerinden A. Asım Efendi bu tabloyu şu şekilde özetlemiştir. “ ... *hususan Sultan Selim-i Halim cennet makam hazretleri devrinde bi-aynihi tavaif-i mülik tarzında her kutru bir ayan herzelesi zapt ve memalik-i hakaniyeyi emlak-ı mevruseleri gibi rişte-yi temellüklerine rabt edüp...*”¹² Aynı şekilde dönemin diğer vakanüvislerinden Nuri Efendi bu özeti Rumeli’de ardı arkası kesilmeyen isyanlar üzerinden vermiş, Cabi Ömer Efendi ise “*bir karyeden bir karyeye ayanın mürur kâğıdı olmadıkça gitmek mümkün olmadığı*”¹³ şeklinde ifade etmiştir.

Osmanlı ıslahat asrının başlangıcında ayanların konumuna ilişkin yapılan bu tespitleri olgunlaştıran etkenlerin başında 1768-1792 yılları arasında meydana gelen savaşlar ve bu savaşların sonunda yapılan antlaşmalar gelmiştir. Özellikle Çarlık Rus Devleti karşısında alınan yenilgiler ve yapılan antlaşmalar Osmanlı siyasi, içtimai ve iktisadi sahalarında telafisi uzun soluklu bir süreçle mümkün olan politik travmalara neden olmuştur. Bu travmaların etkisiyle Osmanlı klasik yönetim anlayışı sesli ve yazılı bir şekilde kritik edilmeye başlanmıştır.¹⁴ Bu kritik doğal olarak siyasal ve sosyal alanda bir krize neden olmuştur. Siyasal aklın üzerinde kargaşaya neden olan bu kriz, ayanların taşrada merkezi gücün yerini almasına ortam hazırlamıştır. Merkezîyetçi teamülleri taşranın inisiyatifine terk eden bu gelişmeler, Osmanlı siyasal zihniyetini yeniden anlamlandırarak ve anlamlı kılacak çeşitli ıslahat enstrümanlarını da gündeme getirmiştir.

¹² Mütercim Ahmet Asım Efendi, *Tarih-i Asım*, C.II, Ceride-i Havadis Matbaası, İstanbul (?), s. 224.

¹³ Cabi Ömer Efendi, *Cabi Tarihi (Tarih-i Sultan Selim-i Salis ve Mahmud-ı Sani)*, Hazırlayan: Mehmet Ali Beyhan, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmış Doktora Tezi), İstanbul 1992, s. 75.

¹⁴ Meşveret meclislerinin I. Abdülhamid dönemiyle birlikte düzenli bir hale gelmesi ve bu meclis toplantılarının en önemlisi addedilebilecek olan toplantılardan birisinin de III. Selim saltanatının ilk yılında gerçekleşmiş olması ve bu toplantıda sözlü eleştiriler ile birlikte yazılı risalelerin kaleme alınması bu durumun somut bir örneğidir.

Bu enstrümanların en önemli özelliklerinden biri, ıslahatın hem sosyopolitik zemininin hem de pratik panoramasının ele alınarak değerlendirilmiş olmasıdır. Böyle bir değerlendirmeye merkezîyetçi teamüllerin ihyası noktasında yürürlüğe konulan uygulamaların nasıllığına ilişkin bir farklılaşma ortaya çıkmıştır.¹⁵ İslahat asrının evvelinde devletin merkezîyetçi teamüllerine yeni bir boyut kazandıran bu üsluba yön tayin eden etken ise taşradan yükselen toplumsal talepler olmuştur. Bu talepler hanedanlaşmış ayan kentlerinden ziyade kaza ve kasabalardan gelmiştir. Böyle bir talebin ilk örneğine yüzyılın ilk çeyreğinde rastlanılmış ancak bu rastlantı merkezi bir uygulama olarak ön plana çıkarılmamıştır.

İslahat asrının hemen evvelinde ise yaşanan siyasi krizler nedeniyle merkezi irade taşranın yükünü çeken kaza ve kasabalardan yükselen talepleri dikkate almış ve bu taleplere resmi bir hüviyet kazandırmıştır. Örneğin hicri 1200 (1786) tarihinde kaza ve kasabaların idaresinde aktif rol alan ayanlar, halk tarafından seçilmiş ve bu kişiler “ayan” olarak değil de şehir kethüdaları olarak adlandırılmışlardır.¹⁶ Bu değişikliğe bir diğer örnek ise Yenişehir-i Fener’de hicri 1201 (1787) tarihinde gerçekleştirilmiştir. “... *fima-ba’d her kaza ve kasaba ahali ve fukarası beyhlerinde umurlarını rü’yet için diledikleri kimesneyi intihab ve şehir kethüdası nasb idüb vülat ve kuzzat ve zabitan-ı saire taraflarından kat’an müdahale ve bir akçe mütalabe alınmamak hususlarına dikkat ve bu vechle nizama rabt ve bir mahalde ve bir vakitte hulel-i tetarruk eylememesine vülat ve kuzzat iltizam u gayret ve taraf-ı humayun için reayadan da’vat-ı hayriye isticlabına sarf-ı makderat olunmak babında balası mübarek hatt-ı humayun şevket-makrun ile mu’anven şeref-bahş sudur olan emr-i celil-işan Tatar sadr-ı azam Abdullah Ağa kulları mübaşeretıyla Medine-i Yenişehir-i Fenar mahkemesine vürud ve ba’de-l-tescil imtisaleten kaffe-i ahali ve reaya huzur-ı şer’iye davet ve muvacehelelerinde feth u kiraat ve mazmun-ı münifi yegan yegan cümleye i’lan ve işa’at olundukta her birleri serir-i zemin sem’an ve ta’aten*”¹⁷

Merkezi irade bu değişimi taşrada gündeme taşıyarak, kendi müstahdemleri olan valilerin, kadıların ve zabitanların halk üzerinde angaryaya varan teklifleri ile diğer taraftan hanedanlaşmaya meyilli ayanların emellerini bertaraf etmeyi amaçlamıştır. Böylece başkentten taşrada iktidarına gölge düşüren resmi veya gayri-resmi dinamikler, yerelin talepleri ile dengelene-

¹⁵ Bu nasıllığın yapısal bir değişimi amaç edindiği ise yüzyılın sonunda Nizam-ı Cedid ismi ile müsemma bir ordunun kurulması ve bu ismin diğer sahalarda uygulanan ıslahata da teşmil edilmesi ile açığa çıkmıştır. Nizam-ı Cedid etiketinin bilinçli bir şekilde tercihi ise; XVIII. asrın ikinci yarısından itibaren somutlaşan adem-i merkezîyetçi alışkanlıkların tasfiyesinden merkezîyetçi teamüllerin ise takviye ve tahkim edileceği isteginden doğmuştur.

¹⁶ “...Memalik-i Mahrusede vakî Anadolu’nun sağ kolunda kain kaza ve kasabattan ayanlık lafzı kalkub ahali ve reaya tekalif ve tevziat ve vilayetleri mesalihinü rü’yete beyhlerinde şehh-kethüdası şeklinde ihtiyarlarından kimi isterlerse kendüleri intihab ve istihdam eylemeleri ve vülat ve kuzat ve zabitan sair taraflarından kat’an müdahale ve bir akça mütalabe olunmamak ve bu vechle nasb olunanlar...” Bk., BOA., C.DH., 322/16093.

¹⁷ BOA., C.BLD., 45/2215.

rek hem merkezi politikalar halkın inisiyatifıyla olumlanmış hem de meşruyetine ilişkin endişeler teskin ve tasfiye edilmeye çalışılmıştır.¹⁸

Osmanlı ıslahat arifesinde, merkezîyetçi teamüllere yeni bir üslup kazandıran taşranın bu tür talepleri Osmanlı payitahtının politik enstrümanlarını bu bağlamda çeşitlendirmiş gibidir. Ancak yapısal değişimleri öğütleyen bu talepler, yeterli alt yapıdan mahrum olması nedeniyle muhalif unsurlar karşısında mukavemet edememiştir.¹⁹ Bu muhalif unsurları ayanlar oluşturmuştur. Bunlar kendi kurulu düzenlerinin temelini teşkil eden kaza ve kasabalarda yerleştirilmeye çalışılan yönetim anlayışına zımnî bir şekilde muhalefet etmişlerdir.²⁰

Merkezi iktidar, ayanların muhalefetine rağmen bu değişim taleplerini belli kaza ve kasabalarda tesis etmiştir. Ancak bu tür taleplerin teamülleşmeden politik program olarak pratiğe edilmesi, belli zaafiyetleri de beraberinde taşımıştır. Bu zaafiyetler hicri 1205 (1791) tarihli vesikada da belirtildiği üzere hem seçilen şehir kethüdasının nüfuz sahibi ailelerden gelmemesinden hem de bu seçime iştirak eden ahalinin ikiye bölünüp yapmış oldukları seçimlerinde adem-i ittifak etmelerinden kaynaklanmıştır. Şehir kethüdasının ve ahalinin bu türden bir sonla karşılaşmaları, yukarıda da ifade edildiği üzere âdem-i merkezîyetçi yapıdan menfaat devşiren yereldeki iktisadi ve siyasi seçkinlerin zımnî muhalefetinden ileri gelmiştir.²¹ Bu muhalefet hicri 1216 (1801) tarihli bir vesikada da belirtildiği özellikle Rume- lî'de şiddette varan ölçülerde sergilenmiştir.²²

¹⁸ "... işbu sene-i mübarekede mübarek hatt-ı humayun ma'delet-makrun ile mu'arven sadır olan emr-i cellî-i işan mucibince umur-ı vilayeti ve umurlarımızı rü'yete muttasıf ve müstakim ve rü'yetü'l-etvar ve mu'temed bir kimesne taraflarımızdan nasb olunub şehir-kethüdası vülat ve sair taraflarından müdahale olunmayub..." bk. BOA., C.BLD., 20/962.

¹⁹ "mecmu' memalik-i mahrusede tenfiz-i mezamin-i ahkama ihtimam ve tesviye ve tanzim-i mehamm-ı matlubeye ikdam tam olunmak vesile-i kıvam-ı mülk ve saltanat ve bais-i aramiş-i ahali ve raiyyet idiği vaz' u aşkar iken bu hususlar bir müddetten berü dikkat ve tekasül ve betaet vukuu' ve refte refte ba'zı mahalde ba'zı güne a'raz ve ilel zuhuruyla tenfiz-i evamir aliyyede kusur ve idare-i umur-ı memleket ve tanzim-i matlubat Devlet-i aliyyede fevz-i zuhur etmiş olduğu ve bu cihetler ile hem matlubat-ı seferiyenin rü'yeti karin-i suubet ve hem ahali-i memleket ve fukara-yı raiyyet mübtela-yı enva'-ı hasaret oldukları ve sebebi teemmül ve taharri olundukda fî-l asl taşralarda ve kasabalarda ahali ve fukaranın umumen intihab ve ihtiyarlarıyla ol mahalın kişi zadelere idare-i umura kadir birisi inkiyad-ı ahali ile ayan olup umur-ı memleket ve mehamm-ı fukarayı vesair asker ve zahire ve buna dair mehamm-ı matlubeyi vaktiyle idare ve rü'yet ve ahali ve sekene-i memleketi himayet ve siyanet iderler iken ve bu nizam-ı müstahsen yigirmi otuz seneye gelince meri' iken ba'zı mahalde ahali tarafeyin olup ayan ihtiyarı hususuna adem-i ittifak vuku'yla ol vakitten berü birkaç vechle suret-i kabul idüp bilahare külliyan ayanlık lafzı ref ve her mahalden birer şehir kethüdası nasb ve mecmu'-ı ayanlığa müteferi' hususatı şehir kethüdaları rü'yet eylemek üzere mukaddem ve mu'ahhar Anadolu ve Rum ilinin üçer kollarına evamir-i aliye neşr u ibas olunub işbu ayanlık maddesi vakit vakit dürlü dürlü suret kesb edüb her birine mahazir-i adide derkar idüğü ve otuz sene zarfına bir surete karar etmemesi ve işbu nizam üzere ayan lafzı olmayub umur-ı vilayet şehir kethüdalarına münhasır olmadığından ve şehir kethüdaları dahi sahib-i nüfuz makulesinden olmayub aceze güruhundan olduğundan ahali beyninde i'tibarları olmayub..." bk. BOA., C.DH., 46/2265.

²⁰ "... yine ol-mahalde iş gören ve nüfuzu cari olan ahalinin müteayyin ve kişi-zadeleri lakin zahiren ayan ta'bir olmadığından devlet-i aliyyenin umurunu rü'yet iktiza etse biz ayan değiliz işe karışmayuz deyu şehir kethüdasını irae ve ol dahi hod be-hod hususi rü'yete ve hükkam ve mübaşerata cevap vermeğe kadir olamayub mübaşirleri ve beyhude mahallere mübaşiriye ve akçe verdiklerinden ihlal-i reaya perişan olduğu..." bk. BOA., C.DH., 46/2265.

²¹ BOA., C.DH., 46/2265.

²² "Rusçuk ayanı Tirsnikli-zade kapucu-başı İsmail Ağanın fitratında merkez olan televvün muktezası üzere ol-havali kazalarının müfsidlerini yanına celb ve i'tibar ve yigirmi seneden berü kaza ayanı olan eh-i ız hanedanları ayanlıktan tard ve erazil makulesinden kimesneleri ayan nasb etmek sevdasına düşüb ez-cümle Hrazgrad kazası ahalisini birbiri-

Islahat asrının hemen evvelinde merkezi hassasiyetleri ihya etmek amacıyla Osmanlı Devleti'nin yapmış olduğu bu tercih, dâhili muhalefetin dışında 1787-92 savaş koşullarında da başarısız bir performans sergilemiştir.²³ Bu dönem zarfında, cepheyi ve cephe gerisini takviye ve tahkim etmesi beklenen merkeziyetçi model, dipnotta da belirtildiği üzere tam tersi istikamette bir tabloya neden olmuştur.²⁴ Dolayısıyla devlet, sosyo-politik bir program çerçevesinde yürürlüğe koyduğu bu yapısal ıslahatı konjonktürel gerekçeleri de dikkate alarak daha mutedil bir siyasi üslupla ifade etme yolunu seçmiştir. Bu bağlamda devlet, Tirsinikli oğlu ve bu gibi ayanları dahili ve harici şartlar mucebince belli sürelerle tolere etmiş ancak şartların normale dönmesi ile birlikte iktidarının gereğini yapmıştır. Eskicum'a ayanına ilişkin yaşanan süreç bu durumun somut bir örneği olarak ön plana çıkmıştır.²⁵

Ayanların seçimine ilişkin belli düzenlemeleri içeren dolayısıyla merkeziyetçi teamüllerin ihyasını önceleyen bu teşebbüsler ne toplumsal nede siyasal zihniyet zemininde yeterli karşılık bulamadığından dolayı sonuçsuz kalmıştır. Bu durumun en temel verilerinden biri, siyasi zihniyetin "şehir kethüdası" ve "ayan" lafzı arasında hangisinin kullanılıp hangisinin ref olunacağına ilişkin kısır döngüsünü bölgeden bölgeye devam ettirmiş olmasıdır. Bu bağlamda hicri 1200 tarihinde ayan lafzının kaldırıldığı,²⁶ ancak 1216 tarihli bir diğer belgede ise tam tersi bir güncellenmenin Eskiçuma denilen yerde yapıldığı söz konusu edilmiştir.²⁷ Bu kısır döngü lafzı gelgitlere sıkıştırılmış olması münasebetiyle yüzeysel, ayan veyahut şehir kethüdasının ahali tarafından seçilmesi ve bu sürece ehl-i örf ve ehl-i şer'in müdahale

---

ne düşürüp merami-i esafil-i nasdan birini tarafından ayan nasb ile kaza-ı mezburu zir-destine almak olduğundan gayri bu esnada Eskiçum'a kazası sakinlerinden ve erazil makulesinden Deli Hacı Ahmed nam kimesneyi kaza-ı mezbure serdar nasb ve müfisd makulelerini iğfal ile yigirmi seneden beri kaza-ı mezbure de ayan olan Hacı Ali Ağanın ayanlıktan tard ve idamına kasd eylediğinden...", bk. BOA., C.DH., 38/1894_001.

²³ BOA., C.DH., 46/2265.

²⁴ "bu cihetler ile hem matlubat-ı seferiyenin rü'yeti karin-i suubet ve hem ahali-i memleket ve fukara-yı raiyete mübtela-yı enva'-ı hasaret oldukları ve sebebi teemmül ve taharri olunduk da", bk., BOA., C.DH., 46/2265

²⁵ "Bu esnada devlet-i aliye merhum Tirsiniklioğlundan iş me'mul ider iken bu vechle hevasına tabiiyet birle Pasbanoğlu ve Dağlı eşkiyası gibi devlet düşmenlerini bırakıp memalik zabtı daiyesyle kazaları ihtilale düşürdüğü ve Timova ahalisinde takdir ve ırzı hetk olmadık adam kalmadığı ve kendüsünde din ve iman ve haya ve ar dedikleri olmadığundan naçar cümleye nefret hususuyla şer u mekrinden kazaların hıfz u hirasetine meşgul olduğundan başka Eskiçum'a ahalisine dahi ianete mecbur oldukları ve mumaileyh kaza-i mezburdan keff-yed etmeyüp temerrüd ve ısrar ider ise maa-zallahu teali cümle kazalara ihtilal-ı azim vukuunu muceb olacağı beyanıyla cümle fukara ve mesakine merhameten fukara her kimi ihtiyar ider ise ayan nasb eylemeleri için Eskiçum'a ahallerine ruhsat birle gerek kaza-i mezbure ve sair ol-havali kazalarına itale-i dest-i teaddiden feragat eylemesi hususu taraf-ı devlet-i aliyyeden kapucubaşı mumaileyhe muhkem tenbih buyrulması mütemenni Eskiçum'a ve Yenipazar ve Kozluca ve Pravadi ve Pazarlık ve Delioman kazaları ayanları alıyyü-i iştirak mahzar güne bir kıta' arzuhallerinde tahrir iderler." Bk., BOA., C.DH., 38/1894

²⁶ "Memalik-i Mahrusede vaki' Anadolu'nun sağ kolunda kaza ve kasabattan ayanlık lafzı kalkup ..." Bk. BOA., C.DH., 322/16093. Ayrıca Bkz. "Memalik-i Mahrusede vaki kazaha ve kasabatın fimaba'd ayan lafzı külliye ref olunup..." Bk. BOA., C.DH., 74/3661.

²⁷ "Memalik-i Mahrusemde fimaba'd şehir kethüdası nam olmamak..." Bk. BOA., C.DH., 38/1894.

etmemesi noktasında da yapısal bir ıslahat teşebbüsü olmuştur.²⁸ Ancak yukarıda da belirtildiği üzere ne halkın böyle bir yetkinliği ne de bu durum takviye edebilecek bir müstahdemin varlığı söz konusu olmuştur. Bu tabloya rağmen ıslahat asrının hemen evvelinde merkezi hassasiyetler ile bezenmiş böyle bir anlayışın gündeme getirilmesi ve belli yerlerde uygulanmaya çalışılması, dönemin şartlarında pek anlamlı bir teşebbüs olmasa da Osmanlı ıslahat asrının müessisi kabul edilen II. Mahmud saltanatı ve sonrasına uygulanabilir bir tecrübe olarak miras kalmıştır.²⁹ Bu miras, ayanların sindirilmesine ve taşranın demografik yapısına göre oluşturulmuş mahalli meclislere giden sürece zemin olmuştur.

SONUÇ

Osmanlı reform hareketleri öncesinde payitaht odaklı değerlerin ihracına dayalı merkez-çevre modeline duyulan ihtiyaç had safhaya ulaşmıştır. Bu dönemde merkezîyetçiliğin daha fazla ön plana çıkarılması hem Anadolu hem de Rumeli'de görülen perişanlık hali ile ilişkilendirilmiştir.³⁰ Son iki asırda meydana gelen zaafiyetlerin neden olduğu bu perişanlık halinin yapısal reformlarla tasfiyesi amaçlanmıştır. Merkezîyetçilikten kaynaklanan bu reformların en önemli hedeflerinden biri ayanlık müessesesini kırmak olmuştur. Dönemin siyasal talihsizliklerinin de etkisiyle merkez-çevre denkleminin denkliliğine ilişkin değerleri kendi menfaatlerine göre kullanımını yoğunlaştıran ayan sınıfının tasfiyesini ön gören bu yapılanma, halkın inisiyatif ile seçilen ve şehir kethüdalığı ismi ile isimlendirilen merkezîyetçi bir idari rol değişikliğini gündeme getirmiştir.³¹ Ancak bu rol değişimi de gerekli altyapıdan mahrum olduğu için kısa soluklu bir serüvene sahip olmuştur. Osmanlı ıslahat asrının hemen evvelinde devletin merkezîyetçi hassasiyetlerinden kaynaklanan bu ve benzeri yapısal ıslahat teşebbüsleri başarısızlıkla sonuçlanmış dolayısıyla ayanlar, eskisinden daha güçlü bir şekilde yerelde güçlerini hissettirmişlerdir.

²⁸ "... her kimi ihtiyar iderler ise ol kimesne ayan olmak ve ayanlık nasbı hususuna gerek vüzera mir-i miran ve gerek sair hükkam ve sair ferd-i vahid müdahale itmemek..." Bk. BOA., C.DH., 38/1894-1.

²⁹ George Oglukyan'ın Ruznamesi (1806-1810 İsyanları- III. Selim, IV. Mustafa, II. Mahmud ve Alemdar Mustafa Paşa), Tercüme ve Notlar: Hrand D. Andreasyan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1972, s. 45-46.

³⁰ "Anadolu, Rumeli bir defada kadim tavaif-i mülük devrinde görülen bir hal-i perişaniyeye düşmüş", Bk., Midhat Kemal, Ayanlar Devrinde Bolu (1224-1227), Bolu Matbaası, Bolu 1334, s. 3.

³¹ "... Fima-ba'd her kaza ve kasaba ahali ve fukarasının beyenlerinde umurlarını rü'yet için ve bildikleri kimasneyi intihab ve şehir kethüdası nasb idüp...", Bk. BOA., C.BLD., 45/2215.

KAYNAKÇA

A) ARŞİV BELGELERİ

1. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İstanbul.
  - BOA., C.DH., 46/2265
  - BOA., C.DH., 204/10180.
  - BOA., C.DH., 152/7558.
  - BOA., C.AS., 862/36902.
  - BOA., C.DH., 38/1894_001
  - BOA., C.ZB., 57/2824 .
  - BOA., AE.SMHD.I., 42/2488.
  - BOA., C.DH., 322/16093.
  - BOA., C.BLD., 45/2215.
  - BOA., C.BLD., 20/962.
  - BOA., C.DH., 38/1894
  - BOA., C.DH., 74/3661.

B) KİTAP ve MAKALELER

- AKDAĞ, Mustafa, **Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi**, C.I-II, Cem Yayınları, İstanbul 1974.
- BARKEY, Karen, **Eşkıyalar ve Devlet (Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi)**, Çeviren: Zeynep Altok, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999.
- CABI ÖMER EFENDİ, **Cabi Tarihi (Tarih-i Sultan Selim-i Salis ve Mahmud-ı Sanî)**, Hazırlayan: Mehmet Ali Beyhan, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmış Doktora Tezi), İstanbul 1992.
- GENCER, Bedri, **İslam'da Modernleşme (1839-1939)**, Doğu Batı Yayınları, Ankara 2012.
- Oglukyan'ın Ruznamesi (1806-1810 İsyancıları- III. Selim, IV. Mustafa, II. Mahmud ve Alemdar Mustafa Paşa)**, Tercüme ve Notlar: Hrand D. Andreasyan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1972
- İNALCIK, Halil, **Akademik Ders Notları (1938-1986)**, Timaş Yayınları, İstanbul 2016.
- MİDHAT KEMAL, **Ayanlar Devrinde Bolu (1224-1227)**, Bolu Matbaası, Bolu 1334.
- MÜTERCİM AHMET ASIM EFENDİ, **Tarih-i Asım**, C.I-II, Ceride-i Havadis Matbaası, İstanbul (?).
- SHILLS, Edward, **"Merkez-Çevre"**, **Türkiye Günlüğü**, Çeviren. Y. Z. Çelikkaya, Cedit Neşriyat, Ankara 2002.
- TABAKOĞLU, Ahmet, **"Osmanlı İctimai Yapısının Ana Hatları"**, **Osmanlı Ansiklopedisi**, Editör: Güler Eren, C.IV., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999.
- TEVKİİ ABDURRAHMAN PAŞA KANUNNAMESİ, **Milli Tettebbuat Mecmuası**, C.I., S.,3, Matbaa-i Amire, İstanbul 1331.